

ÉRTEKEZÉSEK
EMLÉKEZÉSEK

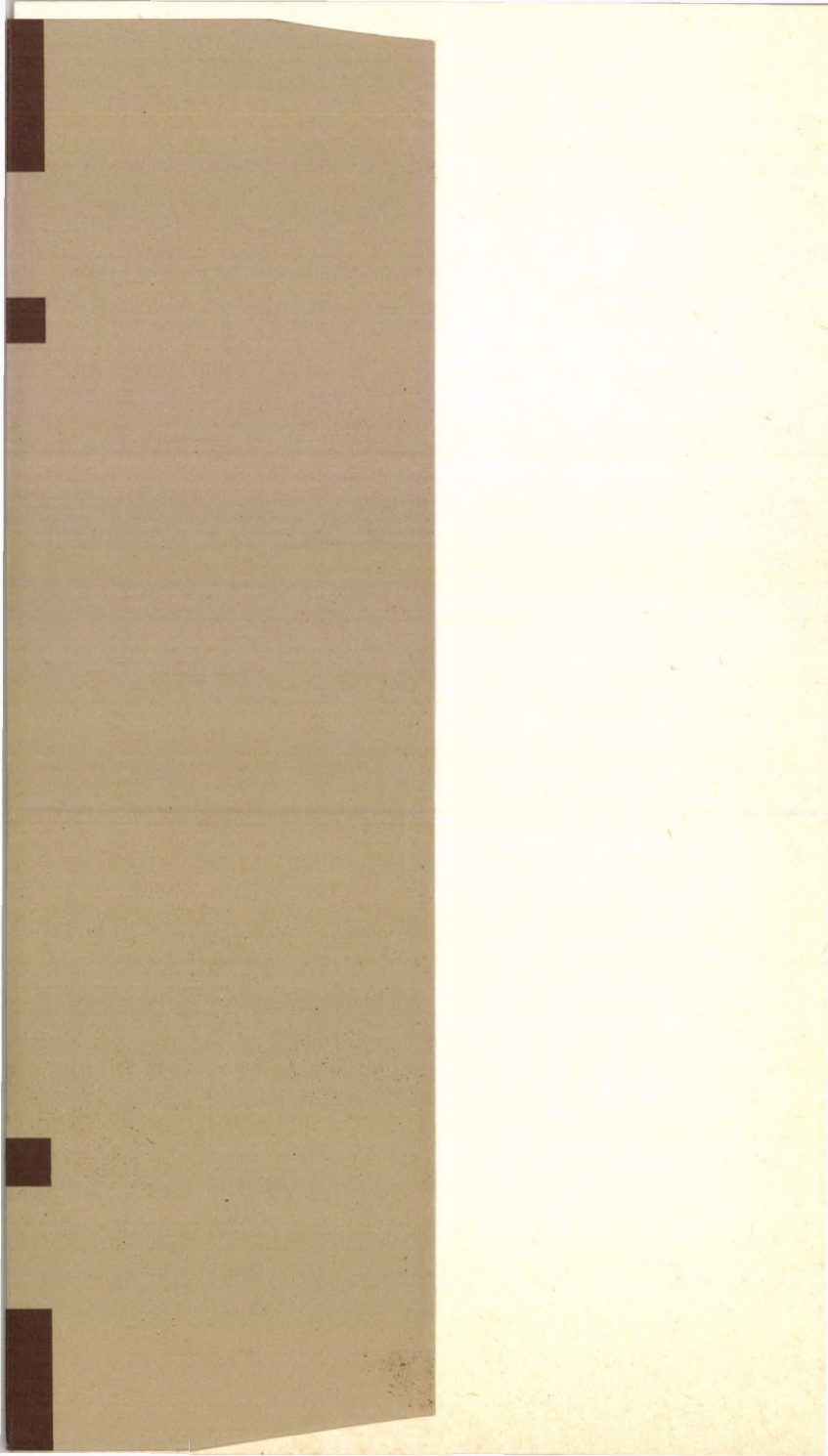
HERMAN JÓZSEF

ÚJ EREDMÉNYEK,
ÚJ KÉRDÉSEK
A ROMÁN NYELVEK
KIALAKULÁSI
FOLYAMATÁNAK
VIZSGÁLATÁBAN

32

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

ÉRTEKEZÉSEK
EMLÉKEZÉSEK

ÉRTEKEZÉSEK
EMLÉKEZÉSEK

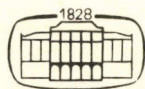
SZERKESZTI
TOLNAI MÁRTON

HERMAN JÓZSEF

ÚJ EREDMÉNYEK,
ÚJ KÉRDÉSEK
A ROMÁN NYELVEK
KIALAKULÁSI
FOLYAMATÁNAK
VIZSGÁLATÁBAN

AKADÉMIAI SZÉKFOGLALÓ

1982. DECEMBER 13.

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

A kiadványsorozatban a Magyar Tudományos Akadémia 1982.
évi CXLII. Közgyűlése időpontjától megválasztott rendes és
levelező tagok székfoglalói — önálló kötetben — látnak
napvilágot.

A sorozat indításáról az Akadémia főtitkárának 22/1/1982.
számú állásfoglalása rendelkezett.

ISBN 963 05 4096 7

© Akadémiai Kiadó, Budapest 1985, Herman József
Printed in Hungary

I.

Az utóbbi egy-két évtizedben a román vagy újlatin nyelvek¹ előtörténete, kialakulása a romanisztika nyelvészeti ágának egyik középponti témája lett, s monográfiák, kisebb-nagyobb tanulmányok sora jelenik meg különböző országokban arról a nyelvtörténeti korszakról, amelyben az egységes latin nyelv egymástól különálló nyelvek együttesévé alakult.² A kérdéskör jelentőségét növeli, hogy ez az átalakulás bizonyos fokig mintaesete a

¹ A magyar terminológia ebben a vonatkozásban nem szerencsés: a *román* melléknév — művészettörténeti, művelődéstörténeti használatától eltekintve is — két értelemben fordul elő: a) vonatkozhat a Románia lakosainak többségét alkotó nemzetre és annak nyelvére (pl. *román nyelv*, *román irodalom*) és b) valamennyi, a latinból kialakult nyelvre, az azokat beszélő népekre, ezek kultúrájára (pl. *román nyelvek*, *román típusú jelenségek a késői latinban* stb.). Ez a kétértelműség tudományos szövegben zavaró, sőt félrevezető lehet; a többi európai nyelvben a probléma nem merül fel (pl. francia *roumain* ~ *roman*, német *rumänisch* ~ *romanisch*). Kiküszöbölésére történtek kísérletek, de nem volt sikerük. A magunk részéről — más magyar romanistákkal együtt — az *újlatin* melléknevet használjuk, amely szintén vitatható, nehézkes is, de a fent ismertetett kétértelműség nélkül vonatkoztatható a latinból „származott” nyelvekre.

² A továbbiakban (l. alább, 8. jegyzet) adok rövid tájékoztató bibliográfiát. Az érdeklődés élénkülését jelzi a REINHOLD KONTZI szerkesztésében megjelent cikkgyűjtemény: *Zur Entstehung der romanischen Sprachen*, Darmstadt, 1978, amely a nézetek alakulásáról jó áttekintést ad.

nyelvi rendszer egészét átfogó, mélyreható változásoknak, s minden olyan eredmény, amely mechanizmusát világosabbá teszi, a nyelvtudomány egésze, sőt a történeti és társadalomtudományok együttese szempontjából is hasznosítható. Nem csupán azért, mert az átfogó nyelvtörténeti változások a társadalmi méretű változásoknak sajátos, de más társadalmi folyamatok vonatkozásában is tanulságos típusai, hanem azért is, mert ebben az esetben — az újlatin nyelvek és nyelvi közösségek kialakulásának esetében — a középkori és modern Európa etnikai és művelődési arculatát lényegesen meghatározó folyamatról van szó.

Úgy gondolom azonban, hogy kívülállók számára — s itt nem csupán a nyelvtudományon kívül állókra, de a nem romanista nyelvészekre is gondolok — nem feltétlenül magától értetődő, hogy a román nyelvek kialakulásának kérdései miért éppen az utóbbi évtizedekben kerültek előtérbe. Előljáróban áttekintem ezért ennek a megújult érdeklődésnek tudománytörténeti előzményeit, okait: így talán kézenfekvőbb lesz annak a néhány konkrét részletnek a jelentősége is, amelyet általánosabb következtetések levonása céljából előadásom során röviden bemutatok.

Mintegy százötven éve már annak, hogy Friedrich Diez,³ lezárva ezzel a megalapozott, de bizonyítatlan sejtések több évszázados kor-

szakát s végleg a tudomány anekdotakincsébe utalva néhány kalandos ötletet, a fiatal összehasonlító nyelvtudomány eszközeivel egyértelműen, vitathatatlanul kimutatta: az újlatin vagy román nyelvek a legnyugatibb portugáltól a legkeletibb romániai románig („ruménig”) a latin történeti átalakulása során jöttek létre, bizonyos értelemben a latin nyelv máig élő területi változatai — ahogyan közkeletűvé vált, nem nagyon szerencsés metaforával mondani szoktuk, a latinból származnak, mégpedig a latinnak egy, a klasszikus irodalmi nyelvtől bizonyos fokig különböző szociolingvisztikai variánsából, az írott nyelv normáit kevésbé ismerő tömegek beszélt nyelvéből, az úgynevezett vulgáris latinból. Ezzel az újlatin összehasonlító nyelvészet gyakorlatilag egyedülálló, privilegizált helyzetbe jutott kora nyelvtudományán belül, hiszen szinte egy csapásra nagyrészt vagy teljesen mentesült olyan feladatok alól, amelyek a legtöbb összehasonlító diszciplína figyelmét máig lekötik: az alapnyelv azonosítása, szerkezetének és jellegzetességeinek rekonstruálása, térben és időben való elhelyezése eleve megoldott problémáknak látszottak, s valamennyi fejlődési korszakra

³ Az újlatin összehasonlító nyelvészet kezdeteit — s ezen a tudományos romanisztika kezdetei értendők — Diez főműve első kötetének megjelenésétől számíthatjuk: DIEZ, FR., *Grammatik der romanischen Sprachen*, I—III, Bonn, 1836—1843.

vonatkozóan jelentős nyelvi dokumentáció és viszonylag kielégítő történeti háttérismeret is rendelkezésre állt. Azt lehetett remélni, s maguk a romanisták is így gondolkodtak, hogy ilyen előnyök birtokában a romanisztika a történeti nyelvtudomány laboratóriumává, elméleti műhelyévé válik, amely nyomon tudja követni az új nyelvek kialakulásának konkrét folyamatát, s azonosítani képes azokat a tényezőket, amelyek a nyelvi differenciációt előidéztek, meghatározták.

Gigantikus filológiai tevékenység eredményeképpen néhány évtized múlva, a XIX. és a XX. század fordulójára készen is állottak már azok a segédeszközök és forráskiadványok, amelyek egy nagyszabású nyelvtörténeti áttekintés alapját képezhették volna: szinte valamennyi újlatin nyelvi változatról történeti nyelvtanok, jó leírások készültek el, befejeződött W. Meyer-Lübke máig egyedülálló, nélkülözhetetlen összehasonlító nyelvtana, megbízható kiadásokban megjelentek az újlatin nyelvek legrégebb emlékei. Megtörtént a latin filológia területén is minden, hogy a latin nyelv késői, császárkori és kora középkori fejlődése követhető legyen: megjelentek vagy közvetlenül megjelenés előtt álltak a *Corpus Inscriptionum Latinarum* kötetei, amelyek százezres nagyságrendben közölték a Birodalom valamennyi romanizált provinciájából és

persze Itáliából magából a nagy többségükben császárkori, jól lokalizált, általában időrendbe is állítható feliratokat, kifogástalan kiadásban megjelent számos, addig nehezen hozzáférhető „vulgáris” szöveg; a Monumenta Germaniae Historica számtalan kötetének gondos szövegében legnagyobbbész kéznél volt az első évezred második felének latin szöveganyaga.

E páratlan gazdag anyag alapján el is készültek a latin—újlatin átmeneti korszakra vonatkozó első nagyszabású monográfiák is a századforduló éveiben: a legfontosabbak közül említem Max Bonnet művét Tours-i Gergely latinságáról, Jules Pirson művét a galliai, Albert Carnoy-ét a hispániai feliratok nyelvéről.⁴ Ezek a monográfiák azonban bizonyos csalódást tükröztek, és kitűnő módszertani, filológiai színvonaluk ellenére csalódást is keltettek: egyetlenegy esetben sem sikerült a vizsgált szövegekben a regionális jellegű fejlődés, a területi differenciáció, a nyelvterület eljövendő újlatin nyelvi tagolódása irányába mutató elmozdulás tényleges bizonyítékait

⁴ BONNET, M., *Le latin de Grégoire de Tours*, Paris 1890; PIRSON, J., *La langue des inscriptions latines de la Gaule*, Bruxelles 1901; CARNOY, A., *Le latin d'Espagne d'après les inscriptions*, 2e éd. Bruxelles 1906. Ugyanennek a szemléletmódnak és metodikának egy elkésett hajtása MIHĂESCU, H., *La langue latine dans le Sud-Est de l'Europe*, București—Paris 1978 (az 1960-ban megjelent román eredeti kiadás kibővített változata).

vagy akár csak valószínűsíthető nyomait kimutatni. Ellenkezőleg: azt kellett megállapítani, hogy a szövegekből kibontakozó kép a várható újlatin fejlődést területi szempontból nem jelzi előre: a szövegek, még a legvulgárisabbak is, a hely- és személynévanyag magától értetődően lokális jellegétől eltekintve szinte meglepően egységes képet mutatnak egészen a VIII. századig, tehát a legelső újlatin nyelvű szövegek megjelenését közvetlenül megelőző korszakig. A késői császárkor és a VI. század keresztény felirataiban például Hispániától Gallián és Itálián át Dalmáciáig ugyanazok a „vulgarizmusok” voltak fellelhetők, szinte csüggesztő monotóniával: a magánhangzórendszer átépülését jelző betűcserék, a deklináció fokozatos redukciójára mutató bizonytalanságok az esethasználatban és így tovább; ezek persze preromán hibák, s mint ilyenek, figyelemre méltóak is, de mivel mindenütt nagyjából ugyanazok a hibák fordultak elő, a fő kérdésben — a területi differenciáció kérdésében — nem adtak semmiféle felvilágosítást. Ami a korai keresztény szerzőket illeti, nyelvük szó- és frazeológia-készlete, sőt részben szintaxisa is, jellemző módon tért el a hagyományos irodalmi nyelvtől, területi jellegű különbségek azonban sehol sem mutatkoztak közöttük: az úgynevezett ókeresztény latin a Birodalom minden részén használt és megértett

koiné volt. Semmiféle jel sem mutatott arra, hogy a keresztény írók, akik ez első évszázadokban kifejezetten törekedtek arra, hogy írásaikat iskolázatlan emberek is értsék, ebben a törekvésben helyi különbségek érvényesítéséig lettek volna kénytelenek elmenni.

Ezeknek a felismeréseknek a következtében századunk eleje óta a latin nyelvtörténettel foglalkozó kutatások és a romanisztika között különös ellentmondás bontakozott ki. A latin nyelvtörténészek számára a latin, beleértve valamennyi stiláris és szociolingvisztikai variánsát, tehát a vulgáris latint is, a Nyugati Birodalom összeomlásáig s azon túlmenően egészen az úgynevezett karoling reformig területi szempontból lényegileg egységesnek mutatkozott — a romanisztika ezzel szemben abból az elkerülhetetlen feltételezésből indult ki, hogy a IX. századtól már írott formában is jelentkező újlatin nyelvek csak a latin nyelv területi differenciációjának, tehát egy természeténél fogva viszonylag hosszan tartó folyamatnak az eredményeként alakulhattak ki; emellett a „józan ész” meggondolásai is amellett szóltak, hogy a Birodalom hatalmas és szétagolt területén beszélt latin már az első évezred első felében sem maradhatott volna tartósan egységes. A romanisták körében nemsokára szinte szokássá vált, hogy az időszámításunk szerinti első öt-hat évszázad latin szövegemlékeit elha-

nyagolható forrásanyagnak, mintegy mesterséges díszletnek tekintsék, amely *mögött* játszódtak le a tényleges nyelvi folyamatok. A szövegemlékektől való tudatos elszakadásnak megvolt az a nagyon is viszonylagos előnye, hogy a hipotézis-alkotás szabadsága szinte korlátlanra vált; a romanisták egy része a komparatista technika, az ún. relatív kronológia s újabban a történeti fonológiai eljárások gyakran virtuóz alkalmazásával igyekezett pre-román folyamatokat rekonstruálni, szinte természetszerűen törekedve arra, hogy egy-egy romanizmus megjelenését deduktív úton a lehető legkorábbi dátumra lehessen rögzíteni; ahhoz sem kellett latin szöveganyagot segítségül hívni, hogy mások — látszólag elméleti megfontolásokból kiindulva — a román nyelvek kialakulását idegen nyelvi hatásokkal, prelatin szubsztrátumhatásokkal vagy a provinciákra rátelepedett germán szubsztrátum hatásával magyarázzák. Bármily meglepő is ez: évtizedeken keresztül romanisztikai műbe latin nyelvi adat csak másodkézből került be, s főképp akkor, amikor a kiragadott latin példa az összehasonlító vagy egyéb módszerrel kikövetkeztetett vagy a szubsztrátumelméletet tükröző megállapítást megerősítette, illusztrálta.

A maguk részéről persze a késői latinság kutatói a romanisztika szempontjainak s

eredményeinek figyelembevételét hátrították el: álláspontjukat, amelyet a hatvanas években megjelent munkáimban magam is képviseltem, a modern vulgáris latin kutatás legnagyobb alakja, a svéd Einar Löfstedt foglalta össze *Late Latin* című posztumusz könyvében:⁵ eszerint a latin nyelv a Birodalom területén lényegileg egységes volt, a területi differenciálódás csupán a Birodalom felbomlása után egy-két évszázaddal kezdett megmutatkozni, s a román nyelvek kialakulása nem lehet a VIII. századnál korábbi.

A két tudományos vonulat közötti ellentmondás századunk közepe táján egyre kényelmetlenebbé vált. Elsősorban és alapvetően az volt zavaró, hogy százhusz-százharminc év munkája után, páratlanul gazdag forrásanyag birtokában a romanisztika lényeges kérdésekre még mindig nem tudott egységes és megbízható választ adni: a megoldatlan problémák első látásra mint kronológiai kérdések jelentkeztek ugyan, ezek mögött azonban mélyebb, lényegibb kérdések húzódtak meg a differenciációs folyamat tényleges lefolyásával és az azt meghatározó tényezőkkel kapcsolatban. Zavaróak voltak a megoldatlan módszertani kérdések: hogyan lehet a késői és vulgáris latin szövegeket forrásnak tekinteni, bizonyítékként idézni

⁵ LÖFSTEDT, E., *Late Latin*, Oslo 1959, különösen a III. fejezet.

egy-összromán fejlődésekkel kapcsolatban, s ugyanakkor megtagadni forrásértéküket a helyi sajátosságokra vonatkozóan, holott fel lehet tételezni, hogy voltak helyi sajátosságok az összromán tendenciákon belül is. Az ilyen jellegű kérdések megoldatlanságából következett — s ez még az oktatásban, a tudománynépszerűsítésben is kellemetlenné vált időnként —, hogy többé-kevésbé azonos korban keletkezett, egyenként véve kiváló munkák, mint például W. von Wartburg nagy hatású könyve a román nyelvterületek kialakulásáról, G. Straka idevágó tanulmánya⁶ vagy E. Löfstedt fent idézett műve olyan mértékben különböztek egymástól a felhozott érvek és a felmutatott eredmények tekintetében, mintha nem is ugyanannak a nyelvnek ugyanazt a fejlődési szakaszát tárgyalták volna. S végül súlyosan zavaró volt az is, hogy a vélemények adott ellentmondásossága, sőt zűrzavara közepette olyan területeken is könnyen, büntetlenül lehetett önkényes teóriákat alkotni, amelyeken emocionálisan, sőt politikailag megterhelt nézetek ütköztek egymással.

⁶ VON WARTBURG, W., *Die Ausgliederung der romanischen Sprachräume*, Bern 1950; STRAKA, G., *Observations sur la chronologie et les dates de quelques modifications phonétiques en roman et en français pré littéraire*, *Revue des Langues Romanes* 71 (1953) 247—307.

E zavart, kényelmetlen érzést A. Tovar, a jeles indoeuropaista, preindoeurópai és latin kérdések kiváló ismerője fejtette ki a legpregnánsabban egy 1964-ben megjelent mérvadó cikkében:⁷ „... Láthatjuk, mennyire eltér egymástól a klasszikus rekonstrukciós módszer és a valóság — már amennyire a valóságot meg tudjuk ragadni. Ezt az eltérést nem lehet alkudozással feloldani, azzal például, hogy két eltérő kronológiai felfogás között a középutat választjuk... Egyik oldalon ott vannak a rekonstrukciós sémák, másik oldalon a valóság zavarba ejtő tanúbizonysága. A rekonstrukciós sémákat a valóság megértésére kell használnunk, de nincs jogunk arra, hogy a valóság helyére állítsuk őket.” Szerencsére nem csupán az ellentmondások feloldására irányuló igény erősödött a hatvanas években: javultak a továbblépés lehetőségei is. A nyelvtudomány egészének fejlődésével, a nyelvi struktúra modern szemléletének térhódításával, logikai és matematikai tekintetben átgondoltabb, szigorúbb módszerek elterjedésével növekedtek annak esélyei is, hogy a latin szöveganyag eddiginél eredményesebb és hitelesebb vizsgálatára kerüljön sor. Bizonyosan itt van a magyarázata annak, hogy a hatvanas években

⁷ TOVAR, A., *A Research Report on Vulgar Latin and its Local Variations*, *Kratylos* 9 (1964) 113—134.

akkor még fiatal vagy éppen középkorú nyelvészek sora kezdett, egymástól gyakorlatilag függetlenül, a szakma egy-két nesztorával együtt, késői latin szövegegyüttesek korszerű nyelvtudományi módszerekkel való vizsgálatához, szem előtt tartva a vizsgált korszak romanisztikai jelentőségét is.⁸ Mindezek a munkák persze nagyon is különbözőek, néhány vonásuk, amelyről még valamivel részletesebben is szólnunk kell majd, mégis közös: a vizsgált anyagot megújult, aprólékos filológiai gonddal gyűjtik és csoportosítják, s egyúttal igyekeznek az egész nyelvi rendszer perspektívájában szemlélni és elemezni, s így a XIX. századi mikrofilológia technikailag továbbfejlesztett, finomított, tudatosabb változatát a

⁸ Teljes bibliográfiának itt nem lehet helye; néhány jellemző művet idézek. Egy régebbi műve átdolgozott kiadásával előfutárként említhető itt VÄÄNÄNEN, V., *Le latin vulgaire des inscriptions pompéiennes*, 2e éd. Berlin 1959; később ugyanettől a szerzőtől *Etude sur le texte et la langue des Tablettes Albertini*, Helsinki 1965. Kiragadott példaként idézhető még GAENG, P. A., *An Inquiry into Local Variations in Vulgar Latin as Reflected in the Vocalism of Christian Inscriptions*, Chapel Hill 1968; CARLTON, A., *A Linguistic Analysis of a Collection of Late Latin Documents Composed in Ravenna between a.d. 445—700*, The Hague—Paris 1973. Saját munkáimból idetartozik többek között *Aspects de la différenciation territoriale du latin sous l'Empire*. Bulletin de la Société de Linguistique de Paris 60 (1965) 53—70; *Latinitas Pannonica*, Filológiai Közlöny 1968, 264—276; *Essai sur la latinité du littoral adriatique à l'époque de l'Empire*, Sprache und Gesellschaft — Festschrift Harri Meier, München 1971, 199—226.

XX. századi nyelvtudomány korszerű szemléleti és elméleti igényének szolgálatába állítják; emellett, kellő kritikai és logikai mérlegelés után, a feltárt jelenségcsoportokat kvantitatív szempontok szerint is értékelik. Eredményeik nem látványosak — a látványos, nagyívű megoldások a romanisztikában sohasem hiányoztak, de időtállóak nem bizonyultak. Ezzel szemben — éppen a részleteken keresztül — ezek a kutatások a jelenségek eddig sohasem sejtett vagy pedig a nagyvonalú megoldások sodrában elsikkadt mikrostruktúráját fedik fel, s ezen a réven általános megoldások, nagyobb igényű hipotézisek szilárd talaját alkotják.

A következőkben ennek a kutatási áramlatnak a műhelyéből mutatok be néhány illusztratív célú, s ismét csak nem látványos példát, a rendelkezésemre álló kereteket tekintve aprólékos részletezés nélkül.

II.

A bemutatandó anyagok főképp saját, részben publikált, részben publikálatlan kutatásaimon alapulnak; itt-ott felhasználok természetesen mások által elért párhuzamos eredményeket is. A példák töredékesek, abban az értelemben is, hogy bemutatásuk során nem törekszem teljességre, de abban is, hogy a nyelvi

rendszernek legalábbis látszólag csak egy-egy elemcsoportjára, szegmentumára vonatkoznak. Úgy gondolom, ennek ellenére lehetséges lesz mondanivalóm lényegét velük illusztrálni.

Mindegyik bemutatandó részvizsgálat császárkori feliratok, tehát rendszerint kőbe vésett, többségükben temetkezési vagy fogadalmi aktusokat megörökítő szövegek nyelvi anyagán alapul, bár itt-ott más forrásokat is hasznosítok.

A vizsgált jelenségegyüttest minden esetben azok a hibák képezik (a „hiba” szónak ebben az összefüggésben — mint már előadásom eddigi részében is — nincs pejoratív értelme), amelyek ezekben a szövegekben a klasszikus latin helyesírási és nyelvi normáihoz képest fellelhetők. Ez az eljárás, amelyet mintegy 120 évvel ezelőtt a vulgáris latin rendszeres kutatásának nagy úttörője, Hugo Schuchardt is alkalmazott már,⁹ arra a feltételezésre épül, hogy a hibákat a feliratok és egyéb „vulgáris” szövegek írói, másolói a rendszernek azokon a pontjain követik el, amelyek vonatkozásában beszélt nyelvi szokásaik az írott nyelvben továbbélő normarendszertől eltérnek. Bár a vizsgálati módszernek e téren sok elvi, nyelv- és nyelvтанelméleti, sőt pszicholingvisztikai vonatkozása

⁹ SCHUCHARDT, H., *Vokalismus des Vulgärlateins*, I—III, Leipzig 1866—1868.

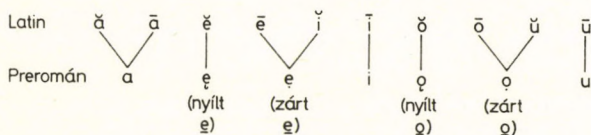
van, s nem volna érdektelen a kérdésnél hosszabban is időzni, e problematikát más alkalomra hagyom, s csak néhány szót szólok a módszer technikai elemeiről.

Megemlítendő mindenekelőtt, hogy a modern munkákban a vizsgált anyag olyan „szűrésen” megy keresztül, amelyet a néhány évtizeddel korábbi szerzőknek nem vagy alig volt módjuk alkalmazni: ma többet tudunk az ókori feliratok készítésének folyamatáról, technológiájáról, mint elődeink 40—50 évvel ezelőtt, s így módunk van viszonylag nagy biztonsággal kirostálni a vizsgálandó esetek közül azt a meglehetősen számos hibát, amely az előállítási technika sajátosságaiból adódik, és nem nyelvi folyamatokra vezethető vissza; a pontosabb reprodukciós technikák, jobb szövegkiadások azt is lehetővé tették, hogy nem egy feltűnő alakról kiderüljön: egyszerűen téves olvasatból adódott. Mindez azt jelenti: vizsgálati anyagunk ma főképp megbízhatóan adatolt tömegjelenségekből áll és nem — vagy csak nagyon ritkán — „szenzációs” egyedi esetekből. Még fontosabb sajátossága e munkáknak — bár némiképp kapcsolatban áll az előbbivel —, hogy a régebben szokásosaknál átgondoltabb, kevésbé „naiv” kvantitatív, statisztikai módszereket használnak. Kialakultak olyan, a nemzetközi sajtóban megvitatott, kipróbált statisztikai eljárások, amelyek le-

hetővé teszik, hogy a megállapított arányok valóban nyelvszerkezeti jellegzetességeket tükrözzenek, ne pedig — akaratlanul is — nyelven kívüli adottságokat, például viszonylagos feliratsűrűséget vagy a feliratszövegezők iskolázottsági, kulturális színvonalát, olyan tényezőket tehát, amelyek művelődés- és társadalomtörténeti szempontból fontosak ugyan, de nem a nyelv területi fejlődésére vetnek fényt. Magától értetődik, hogy ezek a statisztikai módszerek csak ott és akkor alkalmazhatók, ahol és amikor kellő számú példával rendelkezünk szignifikáns arányok eléréséhez; kis számú hibacsoportok esetében — erre is látnunk majd példát — a statisztikai feldolgozás a kvalitatív elemzés, csoportosítás mögött háttérbe szorul.

*

Az első bemutatandó példa a magánhangzórendszer átépülésének területi vetületével kapcsolatos. Emlékeztetőül — a nem romanisták kedvéért — megadom a magánhangzórendszer-váltás sémáját abban a formában, amely az újlatin nyelvterület legnagyobb részén érvényes (1. ábra); hozzáteszem, hogy itt az újlatin hangrendszer kialakulásának alapvető, az újlatin nyelvek fonetikai jellegzetességeit közvetve máig megszabó folyamatáról van szó.

1. ábra

A mi szempontunkból az átalakulás fontos jellemzője, hogy a latin hosszú *e* és rövid *i* hangszínei összemosódnak, s a hangszínfúzió eredménye a preromán zárt *e*; éppígy — a veláris sorban — a hosszú *o* és a rövid *u* preromán zárt *o*-t eredményez. A folyamatot a vulgáris szövegekben és különösen a feliratokban jellegzetes — és meglehetősen gyakori, majdnem banális — „helyesírási hibák” tükrözik: mivel egyrészt az E és az I, másrészt az O és a V betűk igen gyakran azonos hangokat jelöltek a hangszín-fúziók eredményeképp (*e*-t, illetve *o*-t), a műveletlenebb szövegezők gyakran E-t írtak I helyett vagy fordítva, illetve O-t írtak V helyett vagy fordítva. Gyakoriak az olyan hibák, mint SENE (= *sine*), FECIRVNT (= *fecerunt*), TOMOLO (= *tumulo*), VICTVRIA (= *victoria*).

Ezeket a „helyesírási hibákat” vettem számba a Birodalom romanizált területein. Az anyaggyűjtés Pannonia és Szardínia, valamint a Regio X Augustea (tehát Venetia és Istria) esetében gyakorlatilag az egész fellelhető feliratos anyagra támaszkodott, a többi itáliai regio, Dácia és Dalmácia esetében a Corpus Inscripti-

onum Latinarum anyagára, Gallia, Afrika és Noricum esetében reprezentatív, nagy felirat-együttesekre; másodkézből vett megállapításokat teszek Moesia és Hispánia vonatkozásában. A statisztikáknál valamennyi, bizonyosan nem technikai eredetű hibát számításba vettem (azokat is, amelyek önmagukban nem preromán típusúak, tehát a fent ábrázolttól eltérő E~I és O~V tévesztéseket is; ezek ugyanis elszórtak, és jogos az a feltételezés, hogy a gyakoribb preromán „hibák” másodlagos következményei). Elhagytam viszont azokat az eseteket, amelyekben nyilvánvalóan túlélő archaizmusról és nem késői innovációról van szó; ezek elsősorban a labiális réshang melletti o~u hangszínváltakozás esetei, mint *volt*, *volnus*, *servos*, a várható klasszikus *vult* stb. helyett. Számuk egyébként kicsiny.

A vizsgálat kérdésfeltevése a következőképpen írható le. A latin nyelvre vonatkozó fonéma-statisztika azt mutatja,¹⁰ hogy az *e*, *i* típusú hangok együttes gyakorisága éppen a kétszerese az *o*, *u* típusúak együttes gyakoriságának. Ha feltételezzük, hogy a fent ismertetett kétfajta hangszín-fúzió egyforma intenzitással és egy időben folyt le, azt kell várnunk, hogy a feliratokban mintegy kétszer annyi E~I

¹⁰ L. az általam közölt statisztikákat: *Statistique et diachronie: essai sur l'évolution du vocalisme dans la latinité tardive*. Word 24 (1968—1970) 242—251.

tevéstéses „helyesírási hiba” legyen, mint $O \sim V$ tévéstést tükröző. Ezt figyelembe véve felvethető a kérdés, hogy a romanizált területeken van-e eltérés a várható eloszlástól.

Ha mármost a keresztény feliratok tömeges megjelenése előtti korszakot vesszük, tehát nagyjából a kezdetektől a IV. század végéig terjedő időt, azt találjuk, hogy a romanizált területek képe a vizsgált szempontból nem egységes. A megoszlást nagy vonalakban ábrázoló térképhez (2. ábra) az alábbi megjegyzéseket fűzhetjük:

1. A vastag vonalakkal jelölt zónában, tehát a Regio X Augustea-ban (Venetia, Istria), lényegileg Aquileia környékén az $O \sim V$ tévéstések száma eléri az $E \sim I$ tévéstések számának felét, ami arra mutat, hogy az $e \sim i$ és

2. ábra

au $o \sim u$ hangszín-fúzió nagyjából egyidejűleg, azonos intenzitással folyt ezen a területen.

2. A vékony vonalkázással jelölt zónában (Dalmácia és Pannónia; ide tartozik a külön nem jelölt Róma is) az $O \sim V$ tévesztések aránya jelentős, de a várható szint mögött érezhetően elmarad: 20 és 30% között mozog. Feltételezhető, hogy ezeken a területeken az $o \sim u$ hangszín-összeolvadás már jelentkezett, de kevésbé terjedt még el, mint az $e \sim i$ fúzió.

3. A szaggatott vonalakkal jelölt zónákban az $E \sim I$ tévesztésekhez képest elszigetelt, de biztos példák találhatók az $O \sim V$ tévesztésre: feltehető, hogy ezeknek a területeknek egyes pontjain, a beszélők egyes csoportjainál már létezett $o \sim u$ fúzió, de a vizsgált korszakban elszigetelt maradt.

4. A pontozott vonallal körülrajzolt, de fehéren hagyott zónákban nincs értékelhető példa az $O \sim V$ tévesztésre. Ebben a csoportban számításon kívül hagyható Dácia, ahol az $E \sim I$ típusú példák is sporadikusak, és az egész helyzet nem jól értékelhető.

Indokolt egyébként Noricumot és Britanniát is figyelmen kívül hagyni, mivel ezekben a provinciákban az együttes példaszám túl alacsony, és így minden, a mennyiségi arányokon alapuló állítás bizonytalan érvényességű. A többi területen a példaszámok, legalábbis az $E \sim I$ tévesztések esetében, minimálisan elérik a

félszázat, s így kellő óvatossággal megfogalmazott következtetések megalapozásához elegendők.

Mindenképpen elkülönül tehát egy erősen konzervatív zóna Közép- és Dél-Itália adriai partvidékén, s egy erősen aktív, újító zóna Aquileia körül, amely egyrészt Rómához kapcsolódik, másrészt a közvetlenül határos Dalmáciához és Pannoniához, ahol az O~V tévesztések aránya arra utal, hogy a hangszínek fúziója a veláris sorban már elkezdődött, de nem volt olyan előrehaladt és általános, mint a palatálisoknál.

Az összkép értékelésére még visszatérek, azonban már itt kell tennem két fontos megjegyzést:

1. Ha a térképre rávetítenők a későbbi, tehát keresztény feliratokból kiolvasható képet (persze ez csak azoknak a területeknek esetében lehetséges, ahol egyáltalán maradtak ránk keresztény feliratok, ami kizár például néhány ún. dunai provinciát), azt találnók, hogy Észak-Olaszország és Gallia, valamint Dalmácia az V. vagy VI. századra már felzárkózott Aquileia környékéhez, az O~V tévesztések aránya a várható szintre emelkedett. Ezekben a provinciákban tehát — a legdinamikusabb területekhez képest némi késéssel ugyan — a hangszínfúzió a palatális sor után elérte a veláris sort is.

2. Szardínia esetében a jövőendő újlatin helyzetet visszavetítve azt kellene várnunk, hogy ott sem E~I, sem pedig O~V tévesztések ne legyenek találhatók, hiszen a sziget jövőendő újlatin dialektusai a klasszikus hangszíneket, eltérően valamennyi más újlatin nyelvtől, mind a palatális, mind a veláris sorban megőrzik. Ha a szigeten talált hibák „finomstruktúráját” megnézzük, valóban különállást tapasztalunk a kontinentális területekhez képest: a tévesztések zöme hangsúlytalan szótagban, mégpedig leginkább szóvégi szótagban található, s legtöbbjük minden bizonnyal nyelvtani analógiát és nem a hangrendszer keretében determinált hangszínváltozást tükröz (pl. DVCET = *ducit* típus).

*

Második példámot inkább csak az első példa ellenőrzése céljából, mintegy ellendarabként mutatom be, annak illusztrálására, hogy egy-egy terület újító jellege nem vonatkozik szükségszerűen a nyelvi rendszer egészére: attól, hogy valamely területen a nyelvi rendszer egy adott része tekintetében más területeket megelőző változási tendenciák tapasztalhatók, ugyanannak a területnek a nyelve még lehet más vonatkozásban „konzervatív”. Magam és mások adatai alapján adok hozzávetőleges és statisztikai szempontból is csupán megközelítő,

de bizonyosan valóságos képet egy meglehetősen ismert, bár tényleges jelentőségét illetően sokat vitatott¹¹ mássalhangzó-változási folyamatról, a *v* bilabiális réshang (amely csak a későbbiekben vált labio-dentálissá) és a *b* közötti lebegésről, helyenkénti határ-elmosódásról, amelyet a feliratok írásmódjában a *V* és a *B* betűk felcserélése, leginkább a *V*-nek *B*-vel való helyettesítése tükröz (pl. *BIXIT* = *vixit*, *SERBVS* = *servus*, stb.).

A 3. ábrán vastagon bevonalkázott területeken az említett változás kiemelkedően gyakori, eléri vagy meghaladja az egyébként általános mássalhangzó-változások gyakorisági szintjét. Szembeszökő, hogy a magánhangzórendszer

3. ábra

¹¹ A kérdés leglényegesebb bibliográfiáját megadom fent idézett dolgozatomban (1971: *Essai sur la latinité*... I. 8. jegyzet).

változásai szempontjából konzervatív Dél-Itália itt az erőteljesen újító vidékek közé tartozik, míg a magánhangzók hangszíneltolódásai tekintetében erőteljesen előljáró Venetiának csak egy keskeny parti sávját jelölhettük ezen a térképen. Dalmácia, amely csak késéssel követi a fejlődést a magánhangzórendszer tekintetében, a $v \sim b$ váltakozás terén erősen újít; Róma ugyancsak. Tegyük hozzá, hogy Észak-Itália és Gallia a $v \sim b$ váltakozás tekintetében teljesen és tartósan konzervatív.

*

Az előbbieken statisztikailag megragadható eseteket vettünk kissé madártávlati vizsgálat alá. Előfordul azonban, hogy a statisztikai megközelítés vagy lehetetlen, mert az egyes példacsoportok nem elég számosak ahhoz, hogy a rájuk vonatkozó statisztikai adatok szignifikánsak legyenek, vagy pedig félrevezető és így tudományos tekintetben veszélyes lehet, mert a rendelkezésre álló példák heterogén vagy bizonytalan volta miatt a mennyiségi elemzés nem tényleges nyelvszerkezeti vonásokat tükrözne. Sajnos, ez az utóbbi eset nemegyszer a nyelvtani szempontból leglényegesebb jelenségeknél vagy jelenségcsoportoknál fordul elő.

Ilyen többek között a latin szóvégi *-s* eltűnésének kérdése. Romanisták tudják, hogy

itt a diszciplína egyik „kényes kérdésével” állunk szemben, amely körül évtizedek óta több vita folyt, mint amennyit a kérdés kívülálló szemében megérdemelne: ezek a viták nagyrészt a „vulgáris” eltűnés archaikus előzményeivel (pontosabban: feltételezett archaikus előzményeivel) és újlatin nyomaival foglalkoztak, s most itt nem újítjuk fel őket.¹² A kérdés pedig valóban fontos: meg kell gondolnunk, hogy a szóvégi *-s* — a feliratokban igen ritka második személyű igevégződésektől eltekintve — leginkább névszók különböző esetvégződéseinek utolsó hangjaként áll (pl. *dominus, filios, studiis*, hogy csak az ún. második deklinációra emlékeztessék), így megmaradása vagy elsorvadása erőteljesen érinti vagy legalábbis jelzi az egész deklinációs rendszer sorsát s ezen keresztül a nyelvtani struktúra lényegi módosulását. Rendelkezünk egyébként, még századunk elejéről, gondos „naiv” statisztikákkal, amelyekből kiderül többek között, hogy Galliában, Britanniában, Hispániában a császárkor alatt alig van az *-s* eltűnésére példa, ezzel szemben igen nagy a példák száma Rómában és Afrikában, s viszonylag jelentős, ha nem is kiemelkedő számban találunk dél-itáliai eseteket. Egyebütt a példák száma elenyésző. Ha mégsem mutatok

¹² A kérdés leglényegesebb bibliográfiája összeállítható a 8. jegyzetben idézett művek alapján.

be ezzel kapcsolatban a példák mennyiségi eloszlását területi bontásban ábrázoló térképet, ennek az oka sajnálatosan egyszerű: a statisztika csak azokban az esetekben bizonyosan helytálló, ahol nem vagy alig mutat fel *-s* eltűnést. Ott ezzel szemben, ahol van példa, a tekintetbe vehető példaszám szinte tetszés szerint, az alkalmazott szövegkritika szigorának mértékétől, és így a kutató egyéni hajlamaitól függően alakul. A feliratos vagy hasonló jellegű szövegekben ugyanis a szóvégi *-s* (éppúgy egyébként, mint a szóvégi *-m*) az írásképből számos, nem fonetikai jellegű okból kifolyólag is eltűnhet. Közrejátszhatnak technikai körülmények (sorvégek letörése, táblaszélek lepusztulása), epigráfiai szokások (redundáns szóvégek rövidítés jellegű elhagyása helytakarékosságból vagy az íráskép esztétikai alakítása céljából); sok esetben az *-s* nélküli alak használata mondat szerkesztésbeli tévesztésnek s nem fonetikai folyamatoknak tulajdonítható (például a dativus és a genitivus közötti funkcionális határ elmosódása következtében egy *militi* típusú alak használata *militis* helyett minden bizonnyal nem fonetikai jelenség). Mindennek következtében előfordult már, hogy szigorúbb nyelvészek, azon véleményük alátámasztására, hogy egy adott területen és egy adott korban az *-s*-nek még hangoznia kellett, egyenkénti analízissel sikere-

sen elfogadhatatlannak nyilvánítottak több tucát -s nélküli alakot. Akárhogyan is van, e téren megbízható statisztika ma még aligha állítható fel.

Ennek ellenére megoldandó a kérdés: az -s nélküli alakok gyakorisága Afrikában és Rómában (hogy a két legnyilvánvalóbb sűrűsödési központot említsem), megfelel-e éppúgy valamiféle valóságos helyzetnek, mint az -s viszonylag gondos megőrzése, többek között, Galliában és Hispániában? A kérdés annál is fontosabb, mert — mint láttuk — feltételezhető, hogy az -s tényleges gyengülése azokon a területeken figyelhető meg elsősorban, amelyeken a deklinációs rendszer felbomlása előrehaladott volt. Ez a strukturális felelethez is elvezet. A császárkorban létezik ugyanis egy másik, szigorúan alaki, kétségbevonhatatlan jele a deklinációs rendszer felbomlásának: az ún. I. deklináció többes számú nominativusában a klasszikus -ae helyett egy, a többes accusativus végződésével azonos -as végű alak elterjedése, tehát *filiās*, *linguās* a várható *filiae*, *linguae* helyett.¹³ Ha a példákat

¹³ A jelenség jól ismert és sok vitára adott alapot; a kutatást azonban eddig inkább érdekelte az -as nominativusok eredete (analogikus alak-e vagy pedig archaikus, esetleg latinon kívüli itáliai gyökerekig visszavezethető változat?), mint a latin nyelvtani rendszeren belüli strukturális jelentősége. A kérdés viszonylag újkeletű összefoglalását l. a következő munkában: GAENG, P. A.,

térképre vetítjük, kiderül, hogy már a császárkorban mindenütt található többé-kevésbé elszórt esetek Pannoniától Itálián át Afrikáig, kivéve Galliát, ahol a császárkor végéig a feliratok igen nagy bősége ellenére nincs egyetlen ismert példa sem. A legerőteljesebb sűrűsödési pontok Róma és Afrika, olyannyira, hogy Róma területén egyes késői keresztény felirategyüttesekben már gyakoribb az *-as* végződés, mint az *-ae* a nominativuson belül. Ezek szerint az *-s* eltűnése azokon a területeken leggyakoribb, ahol az *-as* végződés többes nominativusi használatának példái is sűrűsödnek. Joggal tételezhetjük fel, hogy ezen a területeken — Rómában magában és Afrikában — a névszóragozás leépülése már a császárkorban viszonylag előrehaladott volt, míg Gallia — ahol alig van *-s*-eltűnésre példa, *-as* normativusra pedig századokon át egyáltalán nincs — erősen konzervatív volt e tekintetben.

III.

A példák sora folytatható volna, úgy gondolom azonban, hogy bizonyos következtetéseket

A Study of Nominal Inflection in Latin Inscriptions: a Morpho-Syntactic Analysis, Chapel Hill 1977, különösen 46—51.

már az eddigi, töredékes illusztrációk alapján is levonhatunk.

Az első kérdéscsoport, amelyre vonatkozóan tanulságok fogalmazhatók meg, az újlatin nyelvek kialakulási folyamatával s e folyamat kutatásának néhány módszertani problémájával kapcsolatos.

1. A röviden ismertetett vizsgálatok és más, ezekhez hasonló eredmények, megállapítások azt bizonyítják, hogy a császárkori latinság a Birodalom romanizált területein már a IV. század előtt sem volt teljesen egységes, hanem benne bizonyos területi differenciáció, regionalizáció megindult. Igaznak bizonyul az a sejtés, hogy a Birodalom területén elterjedt latinban léteztek helyi változatok. Ez a regionalizációs folyamat tulajdonképpen a latin második „dialektalizációjának” tekinthető, mivel a latin korábbi elterjedési területén, a szorosán vett Itálián belül, már a köztársasági korban alakultak ki nyelvjárási sajátosságok, amelyekről tényleges nyelvi részletek ismertetése nélkül a *rusticitas*-t emlegető antik szerzők többszörösen tudósítanak bennünket. Elégge kézenfekvő, hogy a tőlünk tanulmányozott második dialektalizáció más jellegű, mint a hajdankori első, még ha valóban fel is lehetne fedni — mint egyesek gondolták — a régi itáliai latin tájnyelvi sajátosságok hatását egyes provinciális jelenségekben.

2. Félreértések és túlzó interpretációk elkerülése céljából hangsúlyozni kell azt is, hogy a második dialektalizáció távolról sem törte meg a latin alapvető egységét, a helyes kifejezés inkább a „regionalizáció” volna. Erre nem csupán az innovációk viszonylag sporadikus jelentkezése és ugyanakkor széles, néha szinte általános elterjedése mutat, hanem mindaz, amit a kor történetéről, viszonyairól tudunk, és azoknak az indirekt bizonyítékoknak beláthatatlan tömege is, amelyekből egyértelműen kiderül, hogy a latinul beszélő világban belül nyelvi eredetű érintkezési, megértési nehézségek nem voltak, annak ellenére sem, hogy jól képzett és jófülű megfigyelők, mint Hieronymus, Augustinus vagy egyes grammatikusok észre is vettek területi, regionális eltéréseket a latinban. A regionális változatok közötti eltérések jellemzésére leginkább azt lehetne mondani, hogy ezek nem annyira területenként különirányú, divergens fejlődést tükröznek, mint inkább lényegileg azonos változási tendenciák késleltetett vagy gyorsabb megjelenését, érvényesülését.

3. A töredékes adatok alapján kibontható kép arra mutat, hogy a császárkori, második dialektalizációt jellemző nyelvi sajátosságok területi megoszlása különös, ellentmondásos viszonyban van a későbbiekben kialakuló újlatin nyelvi tagolódással: a császárkori tagolódás

bizonyos fokig, nagy vonalakban előkészít ugyan jövőendő újlatin sajátosságokat, de nem felel meg ezeknek teljesen, s itt-ott kifejezetten el is tér tőlük. A bemutatott példák — amelyekhez lehetne másokat is fűzni — azt jelzik, hogy Aquileiától Rómán át Afrikáig egy nagyjából és egészében „újító hajlamú” zóna húzódik, a jelenségektől függően részben Aquileia, részben Róma, részben talán Afrika központtal, ettől a zónától nyugatra és északra pedig egy viszonylag lassú változású, morfológiai tekintetben kifejezetten konzervatív, még vokalizmusában is kissé késleltetve fejlődő övezet van, amelynek Gallia a legtipikusabb képviselője. Ez részben megfelelne a Romania jövőendő kettéosztásának Kelet- és Nyugat-Romaniára (Dacia kérdésére még röviden visszatérünk), bár a kettéosztás alapját nyújtó jegyek még sokat fognak változni: így például tudjuk, hogy a francia hangtani tekintetben a későbbiekben erősen újító, gyorsan változó nyelvvé vált, ezt a tendenciát azonban a császárkori tények még nem tükrözik.

Egyes részleteket tekintve is ilyen felemás, ellentmondásos, részleges a megfelelés a császárkori kép és az újlatin kor jellemzői között: a szókezdő és mássalhangzó utáni $b \sim v$ váltakozás például létezik helyenként a mai újlatin nyelvekben, de nem olyan széles körben, mint ahogyan a császárkori elterjedés alapján

várni lehetne; másrészt viszont olyan sajátosságok, amelyek erre a fonéma-összeolvadásra emlékeztetnek, nagyrészt olyan területen mutatkoznak (főképp a spanyolban), ahol a császárkori előfordulás nem volt különösebben sűrű.

4. Nem csupán a területi elterjedés, hanem a szorosán vett nyelvi sajátosságok szempontjából sincs egyszerű egybeesés, mechanikus folytonosság a császárkorban már kétségtelenül megindult folyamatok és a specifikusan „román” újítások között: a császárkori újítások előkészítik ugyan a későbbi, újlatin jelenségeket, a mélyebb újlatin differenciáció szükséges alapjait alkotják, de mégis csupán preromán, tehát a latin rendszeren belüli folyamatok. Kifejezetten újlatin sajátosságok (mint például új típusú diftongusok megjelenése, a névelők kialakulása, a deklinációs rendszer gyökeres és következetes redukciója, az összetett idők kialakulása, a régi passzívum eltűnése és így tovább) a császárkori anyagból nem mutathatók ki, még ha van is néhány vitás kérdés (az intervokális zöngétlen zárhangok szonorizációja, egyes palatalizációs jelenségek stb.), amelyeknek kronológiája még nem elégtően tisztázott.

5. A fentiek tulajdonképpen magukba foglalnak egy további következtetést is, amelyet azonban fontossága miatt érdemes egyértel-

műen kifejteni: a császárkori módosulások és területi tagolódási folyamatok (az általunk második dialektalizációnak nevezett folyamat) után a román nyelvek és dialektusok tényleges kialakulása, jellemző nyelvi jegyeik rögződése egy későbbi, nyilván az évezred második felében, a népvándorlás kori Európában lefolyó harmadik dialektalizációs hullám műve, amely a császárkorban kialakult elmosódottabb, nagyobb egységeket csoportosító tagolódást módosítja és tördeli tovább.

A fenti következtetések részleges összefoglalásaképpen helyénvalónak látszik a következő megállapítás: a latin nyelvtörténeten belül újlatin, „román” típusú nyelvi határokat, tagolódást lehetetlen feltételezni. Az újító jelenségek elterjedése jóval szélesebb, mint a jövőendő újlatin izoglosszákkal megjelölhető területek, a latin nyelv a kezdődő tagolódás ellenére még ténylegesen egységes, felületesen ugyan dialektalizált, de különálló területi variánsokra nem bomlott nyelv. Éppen ezért hispániai, galliai latinságról csak történeti, művelődéstörténeti értelemben lehet beszélni, nyelvészeti értelemben azonban nem. Ez még inkább vonatkozik azokra a régiókra, amelyek az eddig említetteknel is heterogénebbek voltak, mint például Afrika vagy a dunai és balkáni provinciák együttese. Ez utóbbiakon belül Pannónia és

főképp Dalmácia újító jellegével a császárkorban innovatívnak tekinthető itáliai területekhez kapcsolódott, ami Dáciára viszont egyáltalán nem áll. Így azután egységes Duna menti vagy kárpáti—dunai latinságról beszélni, amelyben — mint egy újabb romániai kézikönyv kifejezi magát — már csírájában szunnyad a román nyelv, vagy amelyben már kialakulóban vannak a román nyelv elemei, a tényleges jelenségektől elrugaszkodott szónoki fordulat, amelynek tényleges nyelvtudományi jelentése nincs.

Az is leszögezhető, hogy az utóbbi évtizedek kutatásaiból a latin nyelv területi differenciációjának, az újlatin nyelvek előtörténetének kronológiáját és lefolyását illetően egy, az eddigieknél kiegyensúlyozottabb válasz kezd kibontakozni: a differenciáció nem fokozatos, egyenes vonalú eltávolodás eredménye, de nem is egyszeri drámai gyorsaságú széthullás következménye volt, hanem több regionalizációs, dialektalizációs hullámban zajlott le, először a császárkorban, majd az első évezred második felében. Ezek a dialektalizációs hullámok persze szükségszerűen egymásra épültek, de nem volt közöttük egyszerű folytonosság: hatásukban, mélységükben s valószínűleg az őket előidéző tényezők tekintetében is különbözőek voltak, s a román vagy újlatin nyelvek mai együttesének kialakulása ezeknek az egymásra

következő, többszörös dialektalizációs hullámoknak a műve.

*

A bemutatott eredmények egy bizonyos fokig lehetővé teszik, hogy mintegy rehabilitáljuk a felhasznált forrásanyagot.

A császárkori dialektalizációs folyamat bekövetkezése és a folyamat nyelvi és területi sajátosságai az egykorú közvetlen forrásanyag, a feliratok (és az elszórtabb, ezért ritkábban emlegetett papiroszok és ún. defixio-táblák) alapján mutathatók ki. A vizsgálat így nem csupán a dialektalizációs folyamat létét bizonyítja, hanem egyúttal a feliratok és egyéb jól lokalizált szövegek nyelvtörténeti forrásértékét is, feltéve természetesen, hogy ezeknek a forrásoknak kiaknázása megfelelő módszerekkel történik.

*

A bemutatott anyag még erős kiegészítésekkel sem volna elegendő arra, hogy belőle a latin nyelv területi széttagolódását előidéző tényezőkre vonatkozóan összefüggő hipotézist kockáztassunk meg. Meg kell elégednünk néhány problémacsoport felvázolásával.

Hogy a leggyakrabban idézett külső tényezővel, az őslakosság eredeti nyelvének hatásával, az úgynevezett szubsztrátum-hatással kezdjük:

megállapítható, hogy a császárkori tagolódás a szubsztrátum-viszonyokhoz is egy bizonyos fokig kétértelműen, ellentmondásosan kapcsolódik. Igaz, hogy a fentiekben körülírt, a császárkorban viszonylag konzervatív, bár az V—VI. század után vokalizmusában gyorsabban változó vidék (Észak-Itália, Gallia s nagyrészt Hispánia) eredetileg kelta vagy legalábbis nagyrészt kelta népességű — de kelta a császárkorban erősen újító X Regio Augustea egy része is, és kelta az abszolút zárt, mozdulatlan Noricum. Emellett számos közös vonást látunk olyan területek között, melyeken említésre érdemes közös szubsztrátum nem volt (például erőteljes $v \sim b$ határelmosódás mind Dalmáciában, mind Afrikában). Mindez persze nem zárja ki teljesen a szubsztrátum-hatás tekintetbevételét, de kizárja azt, hogy a szubsztrátumra mint alapvető, a nyelvi rendszer egészére valamiképpen kiható tényezőre hivatkozzunk.

A területi differenciáció megindulását és jellegét minden valószínűség szerint közvetlenebbül befolyásolja két másik tényező. Az első tényezőt vagy inkább tényezőegyüttest az emberek és a dolgok közlekedésének, cserélődésének, vándorlásának útjai alkotják, tehát a Birodalom részei közötti kapcsolatrendszer, érintkezés, forgalom, hiszen nyilvánvaló, hogy a nyelvi jelenségek földrajzi terjedése az ember-

csoportok közötti rendszeres érintkezésnek köszönhető, az eltérő fejlődést pedig a csoportok relatív különállása, szétválasztottsága teszi érthetővé. Mindez részben magyarázná, hogy például Aquileia, amely Róma és az északi és keleti provinciák közötti közlekedés fő szárazföldi kapuja, úthálózati csomópontja volt, és egyúttal lényeges szerepet játszott tengeri kikötőként az adriai hajóforgalomban, újító centrumként, különböző fejlődések gyűjtőpontjaként jelentkezik, és egyúttal Pannónia és Dalmácia felé továbbít bizonyos innovációkat. A sok tekintetben — főképp vokalizmusában — igen konzervatív délkelet-italiai partvidék (Brundisium és környéke) és a Balkán konzervatívabb területei, főképp Dácia közötti közvetlen kapcsolat fontosságát nyelvészeti szempontból felvetették már előttünk többen mások. A nagy nyugati provinciák viszonylag békés fejlődése a császárkor legnagyobb részében, sok tekintetben belterjes életük, jelentős önellátó képességük talán jobban magyarázza korai nyelvi fejlődésük lassú voltát, mint a szubsztrátum-viszonyok. Mindezek azonban pusztán utalások, amelyek bővebb vizsgálatot és kifejtést igényelnek még.

Ami a második, számításba vehető tényezőcsoportot illeti: ma még meglehetősen áttekinthetetlen, de bizonyosan meglévő szociolingvisztikai mechanizmusokon keresztül feltehetően

befolyásolták az egyes provinciákon belül a meghonosodás útján lévő latin nyelv átalakulásának ütemét és irányát a romanizációs folyamat sajátos helyi adottságai is: a meghódított őslakosság és a hódítók közötti számszerű, demográfiai viszony, a provincia katonai megszállásának súlya, sűrűsége, az őslakosság és az új betelepülők településviszonyai, az egyes rétegek társadalmi súlya — és így tovább. Ezeknek a külső körülményeknek számbavétele és a nyelvi fejlődéssel való összefüggésük kibontása még nagyrészt előttünk álló, interdiszciplináris feladat, amelynek elvégzésével a romanisztika más történeti és összehasonlító nyelvtudományi ágaknak, sőt az elméleti nyelvtudománynak is szolgálatot tehet. Igen nagy kár, hogy a munka elvégzését e téren a szorosan vett tudományos nehézségeken kívüli zavaró körülmények is akadályozzák. Itt van például az az alapvető kérdés, hogy egy-egy területen a nyelvi romanizáció az őslakosság fokozatos és lassú nyelvcsereje útján jött-e létre (mint például Galliában, ahol a gall nyelv kiszorulása és az őslakosság latin nyelvűvé válása legalább fél évezredes folyamat volt), vagy pedig már egyebütt romanizált népesség betelepítése útján, a kiszorított vagy kiirtott őslakosság helyére, mint ez minden bizonnyal Dalmácia adriai partvidékén történt és — a névanyag és az antik szerzők egybe-

hangzó tanúsága szerint — valószínűleg Dáciában. Sajnos, a dák lakosság szinte nemzeti tömbként való megmaradásának és páratlanul gyors romanizációjának hipotézise, mint a dáko-román kontinuitási elmélet egyik eleme, racionálisan alig felfogható módon oly mértékben telítődött politikummal, sőt emóciókkal, hogy a kérdés higgadt és nyílt megvitatása alig lehetséges.

Az említett külső — tehát nyelvszerkezeten kívüli — változási tényezők persze, tudjuk jól, a nyelvi rendszer belső sajátosságaihoz, saját változási tendenciáihoz képest csupán járulékos szerepet játszanak: késleltetnek vagy gyorsítanak egy-egy változást, receptívvé teszik a beszélők közösségét az újítások iránt vagy pedig elzárkózóvá velük szemben. Erre mutat az a pár szerény példa is, amelyet bemutattam: a változások iránya, tartalmi lényege, mint többször is hangsúlyoztam, mindenütt ugyanaz — ami területenként különbözik, az egyik vagy másik kezdemény, módosulás tempója, elterjedési lehetősége, ami persze a későbbiekben magán a nyelvi rendszeren belül újabb bonyodalmakhoz vezethet.

Mint ez minden társadalmi méretű változásnál megállapítható, különösen azoknál, amelyek nem vagy nem teljesen a tudatosság szintjén zajlanak le, a vizsgált nyelvi változások előidéző tényezőinek rendszere, a

belső és külső összefüggések szövevénye ma még nehezen tekinthető át. Jelenlegi tudásunk, töredékes adataink, nehezen megújuló gondolkodási technikánk birtokában nincs még módunkban, hogy bármely széles körű nyelvi változás megvilágítására kielégítő magyarázó elvet, megfelelő determinisztikus modellt találjunk. A továbbhaladás útja — s a továbbhaladás tétje — mégis világosabban rajzolódik ki ma, mint néhány éve és főképp néhány évtizede; talán ez is elég a derűlátáshoz.

A kiadásért felelős az Akadémiai Kiadó és Nyomda főigazgatója

Felelős szerkesztő: Klaniczay Júlia

A tipográfia és a kötésterv Löblin Judit munkája

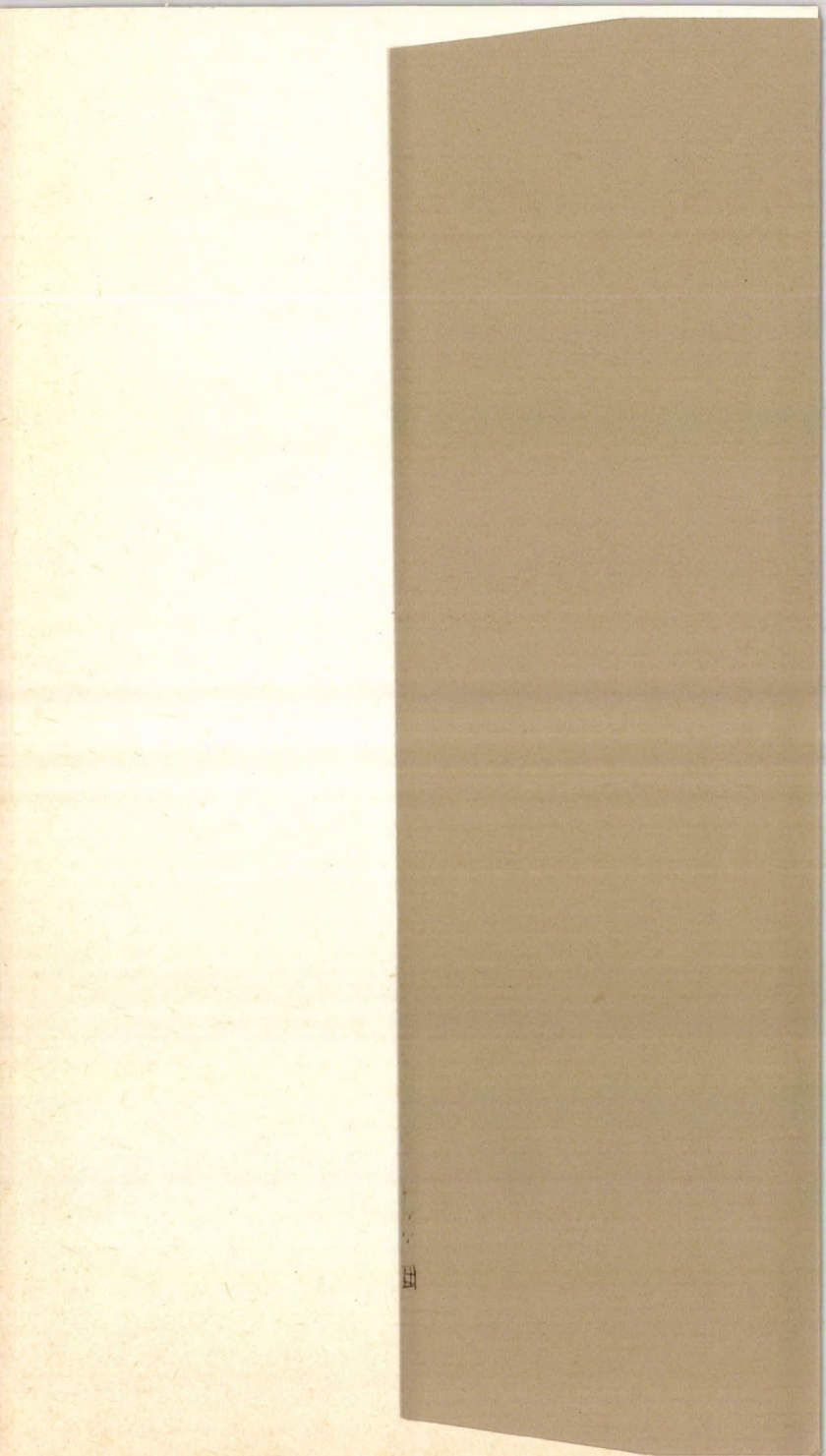
Műszaki szerkesztő: Érdi Júlia

Terjedelem: 2,17 (A/5 iv) — AK 1815 k 8587

HU ISSN 0236-6258

85.14159 Akadémiai Kiadó és Nyomda

Felelős vezető: Hazai György

Ára: 17, - Ft